

**Қылмыстық құқық. Қылмыстық процесс. Криминалистика.
Криминология / Criminal law. Criminal process. Criminalistics.
Criminology / Уголовное право. Уголовный процесс. Криминалистика.
Криминология**

МРНТИ 10.85.31
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-149-4-84-96>

Сот-психологиялық сараптамасының теориялық және құқықтық мәселелері

А.Б. Избасова¹, Ш.Б. Маликова¹, А.Г. Кан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

²Қазақстан Республикасы Ішкі Істер Министрлігі М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

(e-mail: ¹a_izbasova@mail.ru, ¹msholpan7876@gmail.com, ²kan_torsan@mail.ru)

Аңдатпа: Мақала Қазақстандағы сот-психологиялық сараптамасының теориялық және құқықтық сұрақтары мен заңнамалық тұрғыдан реттелу мәселелеріне арналған. Сот-психологиялық сараптама психологтарды заң практикасына тартудың негізгі нысаны болып табылады. Оларға тергеу органдарының өкілдері тарапынан жүгінудің объективті де, субъективті де себептері бар. Біріншіден, сот-психологиялық сараптаманың мәліметтері дәлелдемелердің қайнар көздерінің бірі болып табылады және шындықты анықтауға қызмет етеді. Екінші жағынан, сараптама деректерінің болуы тергеушіге қателіктің ықтималдығын азайтуға мүмкіндік жасап, мәселені шешуге сенімділік береді.

Мақаланың мақсаты қылмыстық сот ісін жүргізуде сот-психологиялық сараптама жүргізудің кейбір теориялық, құқықтық, ұйымдастырушылық мәселелерін талдау және оны Қазақстан Республикасының қылмыстық сот процесін жүргізуді жақсарту жөнінде ұсынымдар әзірлеуде негізге алу. Мақала барысында сот-психологиялық сараптаманың түсінігі, мәні, пәні мен объектілері қарастырылып және сот-психологиялық сараптаманы қылмыстық сот ісін жүргізуде тағайындаудың құқықтық мәселелері тұжырымдалды.

ҚР Қылмыстық сот ісін жүргізуде сот-психологиялық сараптаманың әдіснамалық қасиеттері мен сипаттамаларын айқындау саласында елеулі келіспеушіліктер бар. Қылмыстық құқық теориясында әзірленген құқықтық-техникалық және психологиялық-техникалық талаптар қабылданған нормативтік құқықтық актілерде көрсетілген талаптарды нақты практикалық іске асырмай пайда келтіре алмайды.

Түйін сөздер: Сот сараптамасы, сот-психологиялық сараптама, сарапшы, психологиялық білім, тергеу органдары.

Кіріспе

Сот сараптамасы – қылмыстық, азаматтық және әкімшілік процестерде ғылыми-техникалық жетістіктерді пайдаланудың бір түрі. Бүгінгі таңда теория мен практикада күрделі, проблемалық жағдайларда сарапшы мамандардың кеңесіне жүгіну қажеттілігі мойындалған. Сараптама, әдетте, ерекше жағдайларда, әлеуметтік және өндірістік басқару, сот ісін жүргізу, білім беру саласында шешім қабылдауда тұлғалардың білімі жеткіліксіз болған кезде жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 270-бабына сәйкес іс үшін маңызы бар мән-жайлар сарапшының материалдарды арнайы ғылыми білімдер негізінде жүргізетін зерттеуінің нәтижесінде алынуы мүмкін жағдайларда сараптама тағайындалады [1].

Психологиялық білім, ерекше білім бола отырып, психиканың дамуы мен жұмыс істеу заңдылықтары туралы ғылыми дәлелдерге объективті негізделген және басқа біліммен қатар сот төрелігін қамтамасыз ету, мүліктік қатынастар мен азаматтардың жеке құқықтарын қорғау мақсатында қолданыла алады. Олар оқиғаның себептерін анықтау үшін фактілер мен құбылыстардың жиынтығын зерттейді. Сот ұсынған барлық дәлелдемелерді ескере отырып және сотталушының қылмысқа қатысу ықтималдығының дәрежесін бағалай отырып, сарапшы әр істің мәнін анықтауда логика принциптерін басшылыққа алады. Олар сондай-ақ мемлекетке болашақта қылмыспен күресуге көмектеседі. Сарапшы медицина, психология, сот сараптамасын қоса алғанда, тіпті егер қажет болса, аяқ киім тігу және үйді бояу сияқты әртүрлі кәсіптер мен кәсіптердің өкілдері бола алады. Негізгі критерий-сарапшының білімі іске қатысы бар салада білімі, техникалық дағдылары, арнайы дайындығы және тәжірибесінің болуы.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында зерттеудің жүйелік, салыстырмалы-құқықтық талдау, жинақтау, формальді-логикалық әдістемелері қолданылды.

Талқылау

Ағымдағы нормаларға талдау жасасақ заң шығарушы сот, анықтау және тергеу органдарын қажет жағдайларда тұлға психикасының қабылдау, есте сақтау, ойлау, ерік, ақыл және т.б. сияқты жеке ерекшеліктерін анықтау үшін психологиялық сараптама тағайындауға міндеттейді. Тергелетін оқиғаның мән-жайларын дұрыс қабылдау және олар туралы дұрыс көрсетпелер беру мүмкіндігі психикалық аурудың болуына немесе болмауына ғана емес, сонымен бірге адам психикасының кейбір жеке ерекшеліктеріне, оның даму жағдайларына, ситуацияның сипатына байланысты. Сондықтан психиканың осындай қызметін психиатр емес, сарапшы психолог зерттеуі керек.

Сараптама жүргізу кезінде жеке тұлғаның мәнін талдауға көңіл бөлу керек, профессор А.П.Гуськованың пікірінше, "жеке тұлғаның өмірі, психиканың әлеуметтік өмірі мен адамның психологиялық ерекшеліктері ретінде ерекше (жеке) үйлесімімен қамтамасыз

етіледі. Оған мінез-құлық, темперамент, психикалық процестердің ерекшеліктері, басым сезімдердің үйлесуі, қызметтік ниеттері, қабілетті қалыптастыру кіреді" [2]. Айта кету керек, осы жағдайлардың барлығында сарапшы да, жауапты тұлға да түсіндірме тұжырымдар жасаумен айналысады. Сарапшылар өздері зерттеп жатқан құбылыстарға түсініктеме береді, ал фактілерді зерттеушілер сарапшылардың түсіндірмелерін ұсына-тындығын не жақсы түсіндіретінін қарастырады – бұл құбылыстарға объективті негізделген түсініктеме беруі немесе олар біржақты, қате немесе адал емес болуы мүмкін.

Сот-психологиялық сараптама – істі дұрыс шешу үшін маңызы бар мән-жайлар бойынша қорытынды беру мақсатында психология саласындағы арнайы таным негізінде сарапшы жүзеге асыратын зерттеу [3]. Осылайша, сот-психологиялық сараптама – тергеушінің немесе соттың тапсырмасымен арнаулы психологиялық білімі бар тұлғаның оған ұсынылған эксперименттік материалдарды зерттеу және іс үшін маңызды және белгіленген нысанда қорытынды беру мақсатында зерттеуден тұратын белгілі бір іс-әрекеті.

Осылайша, қылмыстық қабілеттілікті анықтау міндеті сот психологынан құқықтық қабілеттілік стандарттарын түсінуді, мұқият клиникалық сауалнама жүргізуді және сенімді, жарамды шараларды қолдана отырып, адамды бағалауды және барлығын жалпылауды талап ететін жүйелі стандартталған процесс болып табылады. Сот психологтары адамның психикалық қызметін, шешім қабылдау қабілетін, сот процесін түсінуді, оны қорғауға көмектесу қабілетін, сондай-ақ оның айыптаулары мен ықтимал нәтижелерін мойындауды бағалайды. Олар сондай-ақ адамның психиатриялық тарихын, IQ көрсеткішін, дамудың немесе ақыл-ой қабілетінің бұзылуын және кез келген ағымдағы психиатриялық диагнозды ескереді. Қылмыстық процестің кез-келген кезеңінде басты назарда болатын адам өзіндік жеке психологиялық ерекшеліктерімен әр уақытта психологиялық сипаттағы сұрақтардың туындауына себепкер болады. Олардың кейбіреулері тергеушінің немесе судьяның кәсіби және күнделікті тәжірибесі негізінде сәтті шешіледі, ал басқалары сараптамалық зерттеуді талап етеді.

Қылмыстық жүйенің бір бөлігі ретінде сот психологтары балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайлары бойынша жұмыс істей алады немесе айыпталушының ақыл-есін анықтай алады. Олар күдіктінің қылмыс кезінде жақсылықты зұлымдықтан ажыратқаны туралы, тіпті кәмелетке толмаған адам заңсыз әрекет туралы сөйлескенде шындыққа жанасатыны туралы негізделген пікір бере алады. Кейбір сот психологтары қауіп-қатерді бағалау саласында жұмыс істейді, бұл кімнің зорлық-зомбылық жасау қаупі бар екенін болжайтын жаңа ғылым. Алайда, психологиялық ғылымды қолдану тек клиникалық талдаумен немесе сотта куәландырумен шектелмейді. Шетел тәжірибесінде әлеуметтік психологтар мен эксперименталды психологтар көбінесе адвокаттарға алқабилерді таңдауға көмектеседі немесе ең сенімді дәлелдерді табу үшін фокус-топтар жүргізеді.

Қылмысқа қарсы күрестің қазіргі жағдайында қылмыстық істер бойынша дәлел-демелер базасын кеңейтудің, күшейтудің, тергеу қызметінің тиімділігін арттырудың жаңа мүмкіндіктерін іздеудің өткір қажеттілігі көрініс табады. Сот-психологиялық тәжірибеде ҚР ҚК-нің 99, 106, 101, 111-баптарында көзделген айып тағылған қылмыстық

құқық бұзушылықтар жасалған кезде күдіктілерде заңды релевантты эмоционалды жай-күйлердің сараптамасы аса күрделі және жауапты санатқа жататынын көрсетеді [4]. Күдіктінің эмоционалды жағдайын сараптамалық зерттеу оның жеке психологиялық сипаттамаларын психологиялық диагностикалауды, жеке тұлғаның құқықтық маңызды ситуациямен өзара әрекеттесуін талдауды, жеке қасиеттер мен мінезін, эмоционалды күйін, оның пайда болу жағдайларын, динамикасы мен дамуын, аффективті жағдайда жасалған құқық бұзушылықтың квалификациясын анықтауды қамтиды. Қазіргі уақытта психологтардың сот жүйесіне көмектесетін ең негізгі әдістерінің бірі- адамның психикалық денсаулығы немесе когнитивті қызметі олардың сот ісін жүргізу қабілетіне қалай әсер ететінін түсіну. Сот процесіне әділ қатысу үшін сотталушы не үшін айыпталғанын түсініп, өзін кінәлі немесе кінәсіз деп тану туралы өтініш бере алады, сот ісін жүргізудің қалай жүріп жатқанын түсінеді, адвокатқа нұсқау береді және (қажет болған жағдайда) дәлелдемелерді әділ түрде ұсына алады.

Қазіргі заманда барлық жағынан өзгерген қылмыстылыққа қарсы тұрудың тиімділігін арттыру үшін біріншіден, жеке адамның құқықтары мен заңды мүдделерін мүлтіксіз құрметтей отырып, құқық қорғау және сот органдарының қызметінде күшпен ықпал ету режимінен өзара іс-қимылдың икемді принциптеріне қайта бағдарлау және екіншіден, қылмыстық сот ісін жүргізуді жүзеге асыратын адамдардың психологиялық дайындығын арттыруға және олардың кәсіби психологтармен өзара іс-қимыл практикасын кеңейтуге тиісті талаптар қойылады. Осыған байланысты қылмыстық процесте іс жүргізуді жүзеге асыратын субъектілер мен психологиялық білімді қолданатын, оның ішінде сот-психологиялық сараптама жүргізетін субъектілердің өзара қатынастарының проблемаларын зерттеу өзекті болып табылады.

Сот-психологиялық сараптаманың қорытындысы болашақ тәуекелдерді басқару үшін енгізілуі мүмкін тәуекелдерді басқару стратегияларын ұсына алады. Бұған мінез-құлықты бақылау және шектеу үшін лицензиялау шарттары, мінез-құлық пен қажеттіліктерді басқару үшін белгілі бір агенттіктермен өзара әрекеттесу немесе олардың қатысуы мен ілгерілеуін арттыру үшін жеке адамдармен жұмыс істеу жолдары сияқты мәселелер кіруі мүмкін.

Қылмыстық процестің барысында сот-психологиялық сараптама қолдану бұл – қоғамдық қауіпсіздік пен сот жүйелеріне психологиялық ғылым мен принциптерді қолдану. Адам мінез-құлқының объективі арқылы тәжірибе мамандары қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін мәселелерді шешу үшін қылмыстық сот төрелігі жүйесінде жұмыс істейді. Іс бойынша дәлелдеу құралы ретінде сот-психологиялық сараптама нәтижелері қылмыстық процесс қатысушыларына (айыпталушыға, сотталушыға, жәбірленушіге, куәға) қатысты пайдаланылуы мүмкін.

Сот-психологиялық сараптама теориясында өзекті орын алатын – бұл сараптама объектісі болып табылады. Объектіге қатысты дискуссиялық мәселелер туындаған болатын. Сот сараптамасында сараптамалық зерттеу объектісі – сараптамалық мәселені шешуге қажетті ақпаратты қамтитын материалдық объект ретінде анықталады [5]. Нақты деректер туралы ақпаратты материалдық тасушы сот сараптамасының объектісі

болып табылады. Сот сараптама объектісінің сипаттамасы оның материалдық табиғатын ескермесе толық болмас еді деп көрсетті зерттеушілер [6].

Алайда, сот сараптамасындағы сот-психологиялық сараптама объектісінің материалдық жағы ғылыми пікірталастар туғызады және сот-психологиялық сараптаманың объектісі субъектінің психикалық бейнесі немесе психикалық қызметі бола алмайды деген қорытындыға келеді[7]. Тірі организмдер, процессуалдық мәртебесі бар тұлға ретіндегі адам объект бола алады[8].

Адамның психикалық белсенділігі сот сараптамасының объектісі болып саналуы мүмкін деген пікірді ұстана отырып, психология ғылымының тұжырымдамалық негіздеріне сүйену керек деп санаймыз. Адамның психикасы – бұл мидың белсенділігі, жоғары ұйымдастырылған материяның жүйелік қасиеті екендігі белгілі [9]. Сот-психологиялық сараптамасының теориялық базасы құрылатын психологияның іргелі ғылымында, "психиканы идеалистер сияқты материядан ажыратуға болмайды, бірақ оны материалистер сияқты материямен де теңдестіруге мүмкін емес" деген тұжырымдар негізделген[10]. Жалпы теориялық және жалпы психологиялық деңгейде адамның психикалық қызметі таным пәні бола тұра, оның объектісі бола алмайды. Биологиялық түр ретіндегі адам ғана оның объектісі болады. Философиядағы таным объектісі деп субъектінің танымдық қызметінде оның өзіне қарама-қайшы келетін және оның санасынан тәуелсіз өмір сүретін шындықтың элементі түсініледі[11]. Объектіге берген анықтамалардың ішінде ең жиі кездесетіні ол – М.М. Коченовтың берген анықтамасы, ол психикалық сау адамның психикалық қызметі болып табылады[12]. И.А. Кудрявцев, М.М. Коченовпен келісіп, сот-психологиялық сараптама "толық норманы" зерттейді деп атап өтті[13].

Сот психологиясы психологиядағы мамандандырудың жаңа саласы болып саналғанымен, бұл сала психология тарихындағы алғашқы күндерден басталады. Философтар мен ғалымдар ұзақ уақыт бойы адамдарды қылмыс жасауға, агрессивті болуға немесе қоғамға жат мінез-құлыққа не итермелейтінін түсінуге тырысты. Сот психологиясы қылмыстарды ашып, қылмыскерлердің санасына еніп қана қоймай, сот психологтарының алдындағы көптеген мәселелерді айқындады. Сот психологиясы саласында әртүрлі жұмыс нұсқалары бар. Мысалы, кейбір сот психологтары қылмыс жасаған немесе қылмыс құрбаны болған адамдарды бағалау, бағалау және емдеу үшін тікелей қылмыстық сот төрелігі жүйесінде жұмыс істейді. Басқа сот психологтары балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайларын зерттейді, куәгер балалармен жұмыс істейді, балаларды қорғау дауларына қатысатын адамдарды бағалайды және ақыл-ой қабілеттерін бағалайды.

Көрнекті кеңес психологы Л.С. Выготский: психологтың сот практикасы психотехниканың көрінісі ретінде әрекет етеді деп сипаттаған [14]. Психотехникалық теория - бұл "объект" теориясы емес, практика теориясы, "объектімен психологиялық жұмыс" теориясы. Сот сараптамасы саласындағы бұл ереже алғаш рет психолог М.М. Коченовтың докторлық диссертациясында көрініс тапты: ол ғылыми зерттеулердің объектісі ретінде "арнайы психологиялық білімді қолдана отырып дәлелдемелер алуға бағытталған сарапшы психологтардың кәсіби қызметін алды[12].

Құқықтық тұрғыдан алып қарайтын болсақ сот-психологиялық сараптама объектісі жеке тұлға және қылмыстық іс материалдары болып табылады. Гносеологиялық тұрғыдан - ақпарат көздері: идеалды (психика) және материалдық (заттай дәлелдемелер, жауап алу хаттамалары, эксперименттік-психологиялық тексерудің нәтижелері және т.б.). Сот-психологиялық сараптаманың негізгі пәні – құқықтық маңызды ситуацияда психикалық қызметтің патологияға жетпеген маңызды өзгерістері туралы нақты мәліметтер. Сараптамалық профилактика тұрғысынан сот-психологиялық сараптама пәні – қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларға, құқықтық маңызды ситуациядан тыс адамның психикалық қызметінің ерекшеліктеріне қатысты нақты деректер.

Нәтижелер

Сот-психологиялық сараптаманың құқықтық мәселелерінің біріне сараптаманың түрін дұрыс таңдап, сарапшының алдына қойылатын сұрақтарды дұрыс рәсімдеп, қажетті материалдарды жинап беру қатарына әлі күнге дейін өзекті мәселеге жатады. Сондықтан сот-психологиялық сараптама классификациясын айқындау керектігі көрінеді. Сот-психологиялық сараптаманың классификациясы теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды мәнге ие, өйткені бұл олардың әдістемелік және ұйымдастырушылық жағынан қамтамасыз етілу бағытын анықтауға мүмкіндік береді. Ол ең алдымен, тиісті дәлелдемелік ақпаратты жинау, талдау және пайдалану қажеттілігін қанағаттандыруға ықпал етеді; сараптаманы тағайындау кезінде оның түрін дұрыс анықтауға, сараптама мекемесін (сарапшыны) таңдауға мүмкіндік береді, демек, сот-тергеу практикасы үшін үлкен маңызы бар қылмыстық сот ісін жүргізу процесінде сараптаманы пайдаланудың мәні мен тетігін көрсетуге мүмкіндік береді. Сот-психологиялық сарапшылар ұсынған мәселелер құқықтық контекст шеңберіндегі барлық клиникалық спектрді қамтиды, нәтижесінде соттар шешуі керек Азаматтық және қылмыстық мәселелер туындауы мүмкін. Құқықтық мәселелерге қатысты қабілеттерді сипаттау және өлшеу сот психологиясының маңызды мақсаты болып табылады. Нәтижесінде сот-медициналық сарапшы заңды дәлелдер мен сот шешімдерін қабылдауды хабардар ететін, бірақ оған араласпайтын тиісті, дәл және сенімді деректер мен қорытындылар жасауға тырысады. Сонымен қатар, психологиялық этикалық нормалар мен құқық талаптары арасындағы қайшылықтарды түсіндіру қажеттілігіне ерекше назар аударылады. Психологиялық және құқықтық мәселелердің синтезі сот-медициналық сараптаманы басқа мамандықтардан ажыратады.

Қазіргі уақытта сот-психологиялық сараптаманы классификациялау үшін мынадай критерийлерді бөліп көрсетуге болады: сарапталушының процессуалдық жағдайы; оның жеке басының ерекшеліктері; жыныстығы бойынша; сараптамалық зерттеу объектісі; сарапталушылардың саны; өткізу орны мен жағдайлары; зерттеудің саны мен құрамы; қылмыстық істер санаттары; зерттеудің жеке пәні. Әр сот-психологиялық сараптамасының түрін талдау олардың әрқайсысы өз проблемаларымен және ерекшеліктерімен сипатталатындығын көрсетеді.

Қылмыстық сот ісін жүргізудегі сараптамалық зерттеудің жалпы пәнінің критерийіне сүйене отырып, сот-психологиялық сараптаманың келесі түрлері анықталды: жеке тұлғаның эмоционалды және басқа жағдайларына сот-психологиялық сараптама; жеке тұлғаның реттеуші қабілеттеріне сот-психологиялық сараптама; жеке тұлғаның танымдық қабілеттеріне сот-психологиялық сараптама; жеке тұлғаның коммуникативті қабілеттеріне сот-психологиялық сараптама; ниет сипаттамаларына сот-психологиялық сараптама; жеке тұлғаның жеке психологиялық ерекшеліктеріне сот-психологиялық сараптама; әсер етудің сот-психологиялық сараптамасы; ұйымдасқан топтың сот-психологиялық сараптамасы; жеке адам мен ситуацияның өзара әрекеттесуінің сот-психологиялық сараптамасы. Сот-психологиялық сараптаманың бұл классификациясы түпкілікті емес және психологиялық ғылымның да, сараптамалық тәжірибенің дамуымен толықтырылады.

ҚР Сот сараптама тізілімдемесінің қатарына "Сот-психологиялық зерттеу" (шифр 30.1) тек қана 2017 жылы енгізілді. Қазіргі таңда осы сараптаманы әдістемелік жағынан қамтамасыз ететін, яғни нақты іс-әрекеттер барысын көздейтін және оларды шешу алгоритмі регламенттелетін басшылықтың жоқтың қасы. Сондықтан ведомствоаралық деңгейде сәйкес құқыққорғау органдарымен келісе отырып әдістемелік нұсқауларды өңдеп енгізу өзекті мәселе болып тұр.

Құқық қорғау органдарының сарапшының алдына қойған мәселені шешу үшін қолданылатын әдістер кең көлемде таралған, сондықтан олар қазіргі кезде жүйелеу мен классификациялауды талап етеді. Стандартталынған әдістер мен әдістемелердің болмауынан психолог сарапшылар қиындықтарға тап болуда, сонымен қатар бұл мәселе сарапшы қортындысын бағалау барысында сот және тергеу органдарына да қатысты.

Қорытынды

Сарапшының қорытындысы қандай да бір дәлелдердің бар немесе жоқ екенін анықтауға мүмкіндік беретін дәлелдемелердің қайнар көзі болып табылады. Сарапшы-психологтың қорытындысын қылмысты тергеу процесінде дәлелдемелердің бір түрі ретінде сәтті пайдалану үшін тергеу және сот қызметкерлерінің оны дұрыс және жан-жақты бағалауы ерекше маңызды.

Сот-психологиялық сараптама теориясында көптеген мәселелер әлі күнге дейін толығымен зерттелмеген. Көбінесе, арнайы әдебиеттерде қылмыстық істер бойынша тағайындалатын сот-психологиялық сараптама мәселелері қарастырылады, бұл күдіктінің 96,6%-ында қылмыстық-агрессивті әрекеттерінде «аффектінің» болуымен байланысты болып отыр. Ал азаматтық және әкімшілік өндірістегі сот-психологиялық сараптама проблемаларына арналған жұмыстар жоқтың қасы.

Өкінішке орай, қылмыстарды тергеу процесінде сот-психологиялық сараптама тағайындау және өндіру тәжірибесі жүйесіз болып отыр. Тергеушілер мен судьялар сот-психологиялық сараптама тағайындау, сараптама қорытындысының нәтижелерін бағалау және пайдалану кезінде қиындықтарға тап болса, сарапшылар өз ретінде сараптама жүргізу кезінде қателіктер жіберетін кездер де кездесіп жатады. Қылмыстық

істердің жекелеген санаттары бойынша сот-психологиялық сараптама құқық қолдану мәселелері зерттелмеген.

Жәбірленушілердің психикалық жағдайын сараптамалық бағалау – қазіргі таңда өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Бұл көбінесе соңғы уақытта жәбірленушінің іс жүргізу құқықтарының дәйекті кеңеюі, оның іс жүргізу кепілдіктерінің күшеюі, сондай-ақ құқық қорғау органдарының қылмыс жасаған адамға ұқыпты қарауының айқын тенденциясы болып табылады. Қылмыстық процесс барысында жәбірленушінің психикалық жағдайын сараптамалық бағалаудың әртүрлі аспектілері кездеседі. Сот-психологиялық сараптамаға деген сұраныс әлеуметтік жағдайына, жас немесе қартайғанына, физикалық немесе психикалық кемшіліктеріне немесе басқа психофизикалық қасиеттері мен жағдайларына байланысты өз құқықтары мен заңды мүдделерін өз бетінше қорғай алмайтын көмекке мұқтаж жәбірленушілердің мүдделерін қорғау проблемалары туындаған кезде байқалады.

Тергеу және сот практикасында кейде қылмыс құрамының жоқ екенін дәлелдеу кезінде сот-психологиялық сараптама тағайындау қажеттілігі туындайды. Судьялар мен тергеушілер мұндай сараптаманың мүмкіндіктері мен құзыреті туралы жеткілікті білмейді, сарапшылардың қорытындыларына сенімсіздікпен қарайды. Алайда, психологиялық білімді пайдаланбай, белгілі бір жағдайларды дәлелдеу қиын болуы мүмкін. Сондықтан мұндай сараптамалардың дамуы орынды және өзекті болып көрінеді: қажетті қорғаныс жағдайлары мен оның асып кетуінің дәлелі ретінде; аса қажеттілік жағдайларының дәлелі ретінде; физикалық немесе психикалық мәжбүрлеу белгілерінің дәлелі ретінде; негізделген тәуекелдің мүмкіндігінің дәлелі ретінде; бұйрықты немесе өкімді орындау әрекеттеріне қатысты заңдылықтың жекелеген шарттарының дәлелі ретінде. Барлық осы сараптамалар әртүрлі жағдайларда адамның өзара әрекеттесу ерекшеліктерін дәлелдеуге байланысты біріктірілген (қажетті қорғаныс, төтенше қажеттілік, негізделген тәуекел, физикалық немесе психикалық мәжбүрлеу).

Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізуде сот-психологиялық сараптама тағайындаудың маңызды құқықтық проблемасының қатарына комиссиялық сараптама жүргізу кезінде сандық құрамды дұрыс айқындамау мәселесі кіріп тұр. Мәселен, ҚР ҚПК 281-бабының 2-тармағына сәйкес комиссиялық сараптама күрделі сараптамалық зерттеулер жүргізу қажет болған жағдайларда тағайындалады және оны бір мамандықтағы кемінде екі сарапшы жүргізеді. Бұл олардың арасында келіспеушіліктер туындаған кезде оларға қойылған мәселелер бойынша нақты бір жауап бере алмайтындығын, ал бұл сәйкесінше соттың мәнді бір шешім қабылдау үшін қиындық туғызатынын көрсетеді. Бұл проблема ҚР ҚПК 281-бабының 3-тармағында көрсетілгендей, ақыл-есінің дұрыстығы мәселесі бойынша сараптаманы тағайындау және жүргізу кезіндегідей, қорытындыда бір пікірге келуі үшін комиссиялық сараптаманың ең аз құрамын екіден үш сарапшыға дейін заңнамалық өзгерту арқылы шешілуі мүмкін [1].

Қазіргі уақытта Қазақстан заңнамасында қылмыстық, азаматтық сот ісін жүргізуде арнайы психологиялық білімге деген қажеттілік пен оларды сот-тергеу практикасында пайдалану арасында сәйкессіздік байқалады, бұл сот-тергеу жұмысында сот-психологиялық сараптаманы қолданудың проблемалық сипатын көрсетеді.

О.Д.Ситковская тергеушілер мен судьялардың жиі жіберетін қателіктері сот-психологиялық сараптаманың орнына кешенді сот психологиялық-психиатриялық сараптаманың негізсіз тағайындаулары екенін айтады [15]. Мысалы, ақыл-есі дұрыс, психикалық аурулардан зардап шекпейтін деп танылған адамға қатысты, ол айыпталған әрекет кезінде оның санасы мен мінез-құлқына айтарлықтай әсер еткен аффект немесе басқа эмоционалды күй жағдайында болғанын анықтау үшін, сондай-ақ, іс үшін маңызды мән-жайларды дұрыс қабылдау және олар туралы дұрыс айғақтар беру қабілетін анықтау мақсатында психикалық аурулардан зардап шекпейтін мектеп жасына дейінгі балаларға қатысты кешенді сот психологиялық-психиатриялық сараптама тағайындау жағдайлары жатады. Бұл мәселелерді шешу үшін психиатрия саласының білімі қажет емес, тек психология, балалар психологиясы саласындағы білімдер жеткілікті. Сонымен, психикалық толықтығына күмән болмаған кезде, яғни психикалық бұзылыстың бар екендігі туралы күдік болмаған жағдайда, сот-психиатриялық сараптамасы тағайындалмауы керек. Бұл ереже өлім жазасы немесе өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылған істер бойынша тұлғаларға қатысты емес. Алайда сот-тергеу органдары сот-психологиялық сараптаманың орнына кешенді сот психологиялық-психиатриялық сараптама тағайындап жатады және осы қалыптасқан ситуацияны ешкім түсіндіре алмайды. Еске сала кетейік, кешенді сараптама іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтау үшін әртүрлі білім салалары негізінде зерттеу қажет болғанда тағайындалады және оны түрлі мамандықтағы сарапшылар өз құзыреті шегінде жүргізеді (ҚР ҚПК 282-бабы) [1].

М.М.Коченовтың пайымдауынша, кешенді сот психологиялық-психиатриялық сараптаманың негізгі функциясы-айыпталушылардың, куәгерлердің және жәбірленушілердің психикалық қызметінің жеке ерекшеліктерін дәл және объективті бағалауға мүмкіндік беретін арнайы психологиялық білім мен зерттеу әдістерін практикалық қолдану негізінде жаңа фактілерді алу болып табылады.

И.А. Кудрявцев кешенді сот психологиялық-психиатриялық сараптаманы тағайындау негіздеріне бұрын болған нейропсихиатриялық аурулар туралы ақпаратты (бас миының жарақаттары, интоксикация, менингит және т.б.) немесе тергеуші мен сот үшін оқиға қарсаңында, құқық бұзушылық әрекетті жасау кезінде немесе одан кейін мінез-құлықтағы ауытқу, ерекше қатыгездік, түсініксіздік белгілері жатады деп мәлімдейді [16].

Сот-психологиялық сараптама мен кешенді сот психологиялық-психиатриялық сараптамаларын дұрыс орынды тағайындамау тергеушілер мен судьялардың олардың ерекшеліктерін білмеуі, біртекті сот-психиатриялық немесе сот-психологиялық сараптамаларды тағайындау негіздерін білмеуі салдарынан қарапайым шатасушылық орын алып отыр. Сондай-ақ практикалық ұсынымдар мен ұсыныстардың жеткіліксіз әзірленуімен, тергеушілер мен судьялардың қандай жағдайларда біртекті, қандай кешенді сараптамалар тағайындау керектігі және олардың мүмкіндіктері туралы нашар хабардар болуымен байланысты. Сондықтан сот-тергеу қызметкерлерінің психологиялық мәдениетін көтеру қажет екенін аңғарамыз.

Авторлардың қосқан үлесі

Авторлар **Избасова А.Б., Маликова Ш.Б., А.Г.** Кан мақала жазуға және зерттеуді жүргізуге теңдей үлес қосты. Әрбір автор зерттеуді қалыптастыруда маңызды рөл атқарған маңызды ақпараттарды ұсынды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> (өтініш берген күні: 20.07.2024).
2. Гуськова А.П. Значение использования специальных знаний специалистов-психологов в уголовном судопроизводстве России / Вестник ОГУ. - № 3- март 2007 г. - С. 4-7.
3. Мельник В.В., Яровенко В.В. Теоретические основы судебно- психологической экспертизы. - Владивосток: ДВУ, 2015, -160 с.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (өтініш берген күні: 20.07.2024).
5. Авилина Л.М., Беляева Л.Д., Брайнин М.С., Воронин Ю.Ф. Назначение и производство судебных экспертиз //Пособие для следователей, судей и экспертов. - М.: Юрид. лит., 1988. - 320 с.
6. Аверьянова Т.В. Криминалистика. - М., 2010. - 422 с.
7. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза: курс общей теории. - М., 2007. - 212 с.
8. Сахнова Т. В. Экспертиза в суде по гражданским делам: Учеб.-практ. пособие. - М.: Бек, 1997. - 265 с.
9. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. Психологический словарь. - М., 1990. - 299 с.
10. Крутецкий В. А. Психология: учебник для учащихся пед. училищ. - М.: Просвещение, 1980. -352 с.
11. Ильичёв Л.Ф., Федосеев П.Н., Ковалёв С.М., Панов В.Г. Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1983. - 840 с.
12. Коченов М.М. Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. - М.: Генезис, 2010. - 352 с.
13. Сафуанов Ф.С. Судебная психологическая экспертиза. - М.: 2014. - 421 с.
14. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. - М.: Педагогика, 1983. - 368 с.
15. Ситковская О.Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта: Методическое пособие. - М., 1983. - 71 с.
16. Кудрявцев И.А., Лапшина Е.Н. Психологические подходы к проблеме саморегуляции и их прикладное значение для решения вопросов судебно- экспертной практики (ст. 22 УК РФ): Аналитический обзор. - М.: ФГУ «ГНЦ ССП Росздрава», 2010. - 38 с.

А.Б. Избасова¹, Ш.Б. Маликова¹, А.Г. Кан²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

²Алматинская академия МВД РК имени М.Есбулатова

(e-mail: ¹a_izbasova@mail.ru, ¹msholpan7876@gmail.com, ²kan_torsan@mail.ru)

Теоретические и правовые вопросы судебно-психологической экспертизы

Аннотация: Статья посвящена теоретическим и правовым вопросам судебно-психологической экспертизы и вопросам законодательного регулирования в Республике Казахстан. Судебно-психологическая экспертиза является основной формой привлечения психологов в юридическую практику. Обращение к ним со стороны представителей следственных органов имеет как объективные, так и субъективные причины. Во-первых, данные судебно-психологической экспертизы являются одним из источников доказательств и служат для установления истины. С другой стороны, наличие экспертных данных дает следователю уверенность в решении вопроса, позволяя снизить вероятность совершения ошибки.

Цель статьи – проанализировать некоторые теоретические, правовые, организационные вопросы проведения судебно-психологической экспертизы в уголовном судопроизводстве и взять ее за основу при выработке рекомендаций по улучшению ведения уголовного судопроизводства Республики Казахстан. Одним из главных вопросов были рассмотрены понятие, сущность, предмет и объекты судебно-психологической экспертизы и сформулированы правовые основы назначения судебно-психологической экспертизы в уголовном судопроизводстве.

В уголовном судопроизводстве РК имеются существенные разногласия в области определения методологических свойств и характеристик судебно-психологической экспертизы. Разработанные в теории уголовного права нормативно-технические и психолого-технические требования не могут принести пользу без четкой практической реализации требований, указанных в принятых нормативных правовых актах.

Ключевые слова: судебная экспертиза, судебно-психологическая экспертиза, эксперт, психологическое знание, следственные органы.

A. Izbassova¹, Sh. Malikova¹, A. Kan²

¹al-Farabi Kazakh National University

²Almaty Academy Ministry of Internal Affairs of M. Esbulatov

(e-mail: ¹a_izbasova@mail.ru, ¹msholpan7876@gmail.com, ²kan_torsan@mail.ru)

Theoretical and legal issues of forensic psychological examination

Abstract: The article is devoted to theoretical and legal issues of forensic psychological examination and issues of legislative regulation in the Republic of Kazakhstan. Forensic psychological examination is the main form of attracting psychologists to legal practice. The appeal to them by representatives of investigative bodies has both objective and subjective reasons. Firstly, the data of the forensic psychological examination are one of the sources of evidence and serve to establish the truth. On the other hand, the availability of expert data gives the investigator confidence in solving the issue, allowing

to reduce the likelihood of making a mistake.

The purpose of the article is to analyze some theoretical, legal, organizational issues of conducting forensic psychological examination in criminal proceedings and take it as a basis for developing recommendations for improving the conduct of criminal proceedings in the Republic of Kazakhstan. One of the main issues was considered the concept, essence, subject and objects of forensic psychological examination and formulated the legal basis for the appointment of forensic psychological examination in criminal proceedings.

In the criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan, there are significant differences in the definition of methodological properties and characteristics of forensic psychological examination. The normative-technical and psychological-technical requirements developed in the theory of criminal law cannot be useful without a clear practical implementation of the requirements specified in the adopted normative legal acts.

Keywords: forensic examination, forensic psychological examination, expert, psychological knowledge, investigative authorities.

References

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдесіндегі № 231-V ҚРЗ. - Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> (өтініш берген күні: 20.07.2024)
2. Gus'kova A.P. Znachenie ispol'zovaniya special'nyh znaniy specialistov-psihologov v ugolovnom sudoproizvodstve Rossii [The importance of using the special knowledge of psychologists in criminal proceedings in Russia] Vestnik OGU. № 3 - mart 2007 g., S. 4-7.
3. Mel'nik V.V., Yarovenko V.V. Teoreticheskie osnovy sudebno- psihologicheskoy ekspertizy [Theoretical foundations of forensic psychological examination]. – Vladivostok: DVU, 2015, –160 s.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдесіндегі № 226-V ҚРЗ. [- Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (өтініш берген күні: 20.07.2024)
5. Avilina L.M., Belyaeva L.D., Brajnin M.S., Voronin YU.F. Naznachenie i proizvodstvo sudebnyh ekspertiz. Posobie dlya sledovatelej, sudej i ekspertov. [Appointment and production of forensic examinations. Handbook for investigators, judges and experts]. - M.: YUrid. lit., 1988. – 320 c.
6. Aver'yanova T.V. Kriminalistika [Criminalistics] M., 2010.- 422 p.
7. Aver'yanova T.V. Sudebnaya ekspertiza: kurs obshchej teorii [Forensic examination] (M., 2007. – 212 p).
8. Sahnova T.V. Ekspertiza v sude po grazhdanskim delam [Expertise in civil court]: Ucheb.-prakt. posobie. (M.: Bek, 1997, 265 p).
9. Petrovskogo A.V., YArashevskogo M.G. Psihologicheskij slovar' [Psychological dictionary] M., 1990. – 299 p.
10. Kruteckij V. A. Psihologiya: uchebnik dlya uchaschihsya ped. Uchilishch [Psychology: a textbook for students ped. schools] M.: Prosveshchenie, 1980. –352 p.
11. Il'ichyov L.F., Fedoseev P.N., Kovalyov S.M., Panov V.G. Filosofskij enciklopedicheskij slovar' [Philosophical encyclopedic dictionary] Gl. redakciya: Sovetskaya enciklopediya [Soviet Encyclopedia] M.: 1983, 840 p.

12. Kochenov M.M. Sudebno-psihologicheskaya ekspertiza: teoriya i praktika. [Forensic psychological examination: theory and practice] M.: Genezis, 2010 -352 p.

13. Safuanov F.S. Sudebnaya psihologicheskaya ekspertiza [Forensic psychological examination] M.:2014. – 421 p.

14. Vygotskij L.S. Problemy razvitiya psihiki [Problems of the development of the psyche] M., 1983, - 368 p.

15. Sitkovskaya O.D. Sudebno-psihologicheskaya ekspertiza affekta [Forensic psychological examination of affect] Metodicheskoe posobie (M., 1983, 71 p).

16. Kudryavcev I.A., Lapshina E.N. Psihologicheskie podhody k probleme samoregulyacii i ih prikladnoe znachenie dlya resheniya voprosov sudebno- ekspertnoj praktiki (st. 22 UK RF) [Psychological approaches to the problem of self-regulation and their applied significance for solving issues of forensic practice] Analiticheskij obzor. FGU «GNC SSP Roszdrava» M., 2010,- 38 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Избасова А.Б. – философия докторы (PhD), доцент м.а, заң факультеті қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы 71, 050000, Алматы, Қазақстан

Маликова Ш.Б. – заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, заң факультеті, қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы 71, 050000, Алматы, Қазақстан

Кан А.Г. – заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М. Есболатов атындағы ҚР ІІМ Алматы академиясы, 050000, Алматы, Қазақстан

Избасова А.Б. – доктор философии (PhD), и.о. доцент, кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики, юридический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 71, 050000, Алматы, Казахстан.

Маликова Ш.Б. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики, юридический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050000, Алматы, Казахстан.

Кан А.Г. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Алматинская академия МВД РК имени М.Есбулатова, 050000, Алматы, Казахстан.

Izbassova A. – Philosophy Doctor (PhD), Associate professor of the Department of Criminal law, Criminal process and Criminalistics, Al-Farabi Kazakh National University, al-Farabi ave. 71, 050000, Almaty, Kazakhstan

Malikova Sh. – candidate of Law, Associate professor of the Department of Criminal law, Criminal process and Criminalistics, Al-Farabi Kazakh National University, 050000, Almaty, Kazakhstan.

Kan A. – candidate of Law, Associate professor of the Almaty academy Ministry of Internal Affairs of M. Esbulatov, 050000, Almaty, Kazakhstan.